

PÜHAKUD, KÜNDJAD JA VASARAPILDUJAD: MÕNEST PIIRKONDLIKUST ERIPÄRAST EESTI KOHAMUISTENDITES

Mari-Ann Remmel

<https://doi.org/10.7592/PS/27.remmel>

TEESID: Üle Eesti on populaarsed olnud lood kirikuseina müüritud ehitusohvrast, kelle (või mille) nimi tuleneb kihelkonna või kiriku nimipühaku nimest. Kunnimehe sissemüürimine mõne kihelkonna kiriku muistendeis on selgelt põhjaeestiline erijoon, millel võib olla seos piirkonna agraarse arengu iseärasustega. Samas arealis on üles kirjutatud ka muistendeid põllul töötavaid kündjaid ja/või põllutööriistu matvaist järvedest ning kividest, mis olevat praegusele kohale läbi õhu lennanud. Sellised rännulood osutavad sageli hiiekohtadele ning omaaegsete tabude rikkumisele. Kündmisest kõnelevate muistendimotiivide regionaalses eelistuses peegeldub arvatavasti Põhja-Eesti künnipõllunduse Kagu-Eestist varasem levik ning ehk ka suurem tähtsus elatusalana. Skandinaaviapärase muistenditüüpi kirikuid võidu ehitavatest hiidudest on Eestis levinud laiguti, põhiliselt Saaremaal, Järvamaal ning Ida-Eestis ja Setumaal. Levikupildile tuleb tõenäoliselt seletusi otsida ajaloolistest kontaktidest skandinaavlastega. Setumaale võis jutusüžee jõuda viikingiajal (800–1050 pKr) seoses viikingite retkedega või varem.

MÄRKSONAD: hiid, kirikud, kohapärimus, maaviljelus, pühapaigad, rahvakalender

Kohapärimus on valdkond, mis pakub mitmeid võimalusi süvitsimiseks. Selle hulka kuuluvad olulise osana tüüpsüžeedega kohamuistendid – aegade jooksul lihvitud pärimusklassika, mis väljendab ühiskonna

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projektid IUT22-4 ja EKKM14-311) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaaluuringute Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus). Täna Mall Hiimäed ja Heiki Valku, kelle nõuanded artikli valmimisele oluliselt kaasa aitasid.

mõttemustreid, mõjusamaid väärtushinnanguid ja tõekspidamisi. Muistendite kindel vorm näitab, et nende sisu on puudutanud paljusid ühiskonnaliikmeid (Palmenfelt 1994: 18).

Artikkel põhineb Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud kohapärimuse allikmaterjalil, mida alates aastast 1998 sisestatakse elektroonilisse andmebaasi (Koobas). ERA ainestiku varasema süstemaatikaga seob uut andmepanka ka traditsiooniline territoriaalne lähenemine, mis esitab materjali ajalooliste maakondade ja kihelkondade kaupa – seda nii kogumis- kui pärimuspaikade osas. Alljärgnev arutlus lähtub samuti kihelkondlikust printsibist. Teadupärast jaotus Eesti ala 19. sajandi lõpus 106 kirikukihelkonnaks. Ametlikult kaotati kihelkonnad haldusjaotuse üksustena 1926. aastal, mille järel nad jäid alles vaid kultuuriliste piirkondadena ning kihelkonnakiriku koguduse territooriumina.

Eesti eri nurgad on omanäolised ka vaimse pärandi osas. Rahvajuttude motiivistiku kaardistamisel tekkiv ruumiline muster võib olla kõnekas mitmest aspektist. Nüansid, mis alul silma ei paistagi, juhatavad teed varjatud koodide juurde. Siinses artiklis tuleb juttu peamiselt pühakodade ja looduslike pühapaikadega seotud muistendeist, ning seda just läbi tegelaskujude prisma, liikudes sammhaaval mööda kohati hapravõitu seoseniite ning püüdes mõista mõningate motiivide kristluse-eelsesesse aega tagasiulatuvat kujunemistausta. Kuna põhirõhk kipub langema põhjaeestilisele pärimusele, mahub vaatevälja ka Soome ja Rootsi paralleele. Laiemas plaanis on regionaalsete erijoonte taga tajutavad skeemid, kuidas üks või teine rändmuistend kohapealsete oludega muganeb ning pikapeale omaks muutub.

Alustagem oma retke kõige “nähtavamast” kohast pärimusmaastikul – nimelt vanade kirikumüüride juurest. Kirikute kui inimkättega loodud silmapaistvaimate maastikuobjektide tähenduslikkus on folklooris mitmekülsem, kui esmapilgul tundub.

Kui nt rahvajuttudesse haaratud kivide, veekogude ja pinnavormide arvukus sõltub mõneti looduslikest eripäradest, siis kirikute esinemisagedus Eesti maastikul on üsna ühtlane. Pärimuspaikade seas on tavaliselt just kihelkonna peakirik see, mille kohta leidub arhiivis kõige arvukamalt üleskirjutusi – olenevalt kogumistöö usinusest võib ühest kirikust jutustada mitukümmend muistendivarianti. Ühes kihelkonnas paikneb vahel ka mitu kirikut (peakirikule lisaks abikirikud).¹ Ideoloogilistel

¹ Nüüdseks maastikupildist enamasti jäljetult hävinud katolikuagsetest kabelitest on luterlikul alal vähe mälestusi säilinud. Suuremal määral kajastuvad kabelid ääremaade (Lõuna-Eesti ning rannikualad) kohajuttudes.

Foto 1. Vaade Jüri kirikule (M.-A. Remmel, 2004).

põhjustel puudub Eestis seni sakraalehitiste ja rahvajuttude vahekorda vaagiv üksikasjalikum folkloristlik käsitlus – samas on kirikumuistendeid läbi rahvaluule kogumise aegade järjepidevalt jäädvustatud. Matthias Johann Eiseni koostatud väike valik eesti kirikumuistenditest nägi trükivalgust 1901. aastal, hiljem ei ole kirikuile keskenduvaid väljaandeid folkloristide sulest teadaolevalt ilmunud.²

Kuigi kirikumuistendid põhinevad valdavalt rahvusvahelistel eeskujudel ning tunduvad pealtnäha sarnased, võib neis lähemal vaatlusel siiski märgata piirkondlikke erijooni.

² Siinse artikli autori võrdlev käsitlus eesti ja soome kirikumuistenditest ilmus kogumikus “Muistis, koht ja pärimus II”, vt Remmel 2014.

KIRIKU NIMI JA SISSEMÜÜRITU NIMI

Arhiivimuistendite analüüsil ilmnes loogiline tõsiasi, et pühakunimest lähtunud toponüümid on tervelt 16 juhul (kolm neljandikku kõigist sobilikest nimedest) tuge pakkunud sissemüürimisloole: pühakunimi on mугanenud ehitusohvri nimeks (vt ka Remmel 2003). Kaasnevat täiendit tavaliselt ei kasutata, välja arvatud juhud, kui nime juurde kuuluvad sõnad “suur” või “väike” (nt olevat Suure-Jaani kirikusse müüritud Suur Jaan).

Siiski pole niisuguseid andmeid teada kõigist pühakunime kandvatest kihelkondadest, kuus kihelkonda (Jaani, Harju-Madise, Harju-Jaani, Viru-Jaagupi, Anna, Tartu-Maarja) seda skeemi ei kinnita – kuid on võimalik, et siin peegelduvad lüngad kogumistöös või arhiivandmestiku puudulikus kopeerimises.

Samas on Eesti alal 20 kihelkonda, mis pole nimetatud pühaku järgi, ent muistendeis mainitud sissemüüritu nimi tuleneb ikkagi kiriku nimipühakust, st kiriku nimipühaku nimi on rahvajutus säilinud sissemüüritu nimena. Pühaks inimeseks luterlaste rahvajutt tavaliselt teda siiski ei pea, üksnes mõnel juhul aimub seos kristliku ohvrimeelsusega. Näib, et sel kombel “mäletatakse” eeskätt niisuguseid pühakunimesid, millele on olemas laialt tuntud eestipärased nimevasted (Maarja ehk Mari, Jakob, Mihkel, Kadri, Maret, Ann, Andres jms).

Ehituse ajal lagunenud Karuse kiriku müürid ikka ära. Viimaks tulnud keegi tütarlaps Maret ehitajate juurde ja palunud teda sisse müürida. Arvanud ise, et siis müürid püsivad. Tehtud nii, tüdruk müüritud sisse, müürid ei lagunenud enam. Sisse müüritud Mareti järele hakatud kirikut hüüdma Mareti kirikuks.

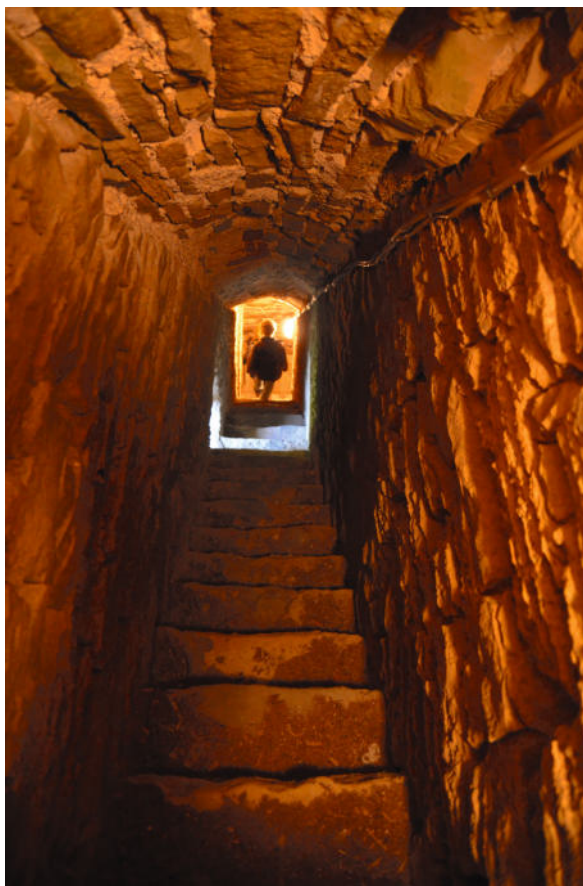
Pea antud kirikule veel teine nimi – Karuse kirik – ümberkaudu elutsevate karude pärast. Karud teinud kihelkonna elanikele palju kurja. Igal aastal karusepäeval palutud kirikus, et Jumal kaitseks kogudust karude eest. (E XIII, 16 (85) < Tartu – Matthias Johann Eisen < “EÜS-is kelleltki kuulnud” (1925))

Muhu kiriku ehitamisel pidan üks naisterahvas ikka müüritama. Üks oli tuln meeste juure, ei tea kas

*Foto 2. Muhu Katariina kirik
(M.-A. Remmel, 2012).*

piiskop või – pias oli oln seoke asi – ütlen, et kes teil omiku esimeseks vastu tulab, see müürige sisse. Üks kahe lapsega tüdruk tuln sigadega, see siis võetud ja müüritud sisse lastega tükkis. Katariina oln tal nimeks, Viira külast tüdrik. Siis kiriku nimi ka, et Katariina kirik. (ERA II 191, 436 (29) < Muhu khk, Hellamaa v, Liiva k, Värava t – Marta Viidalepp < Julia Kesküla, u 43 a (1938))

*Foto 3. Trepikäik Muhu Katariina kiriku
pikihoone lääneseinas (M.-A. Remmel, 2012).*

Võõrapärasemad nimed – nt Mauritius, Dionysios, Lambert ning isegi Paulus – on jäänud muistendisse kaasamisest kõrvale, selle asemel on kasutatud mingit klišeed (nt sissemüüritud tütarlaps), nimi on asendatud suupärasemaga (nt Puhjas Dionysios Annega, Kadriga) või on ohver sobitatud kohanimega (nt Hanilas hani jne).

Muistend ehitusohvri toomisest müüride püsimajäämiseks on Eestis just seoses kirikutega (vähem losside, mõisatega) väga populaarne, jäädes

esinemissageduselt alla vaid härgadega kirikukoha otsimisele. Sissemüürimise motiiv on kirja pandud rohkem kui pooltes kihelkondades ning kindlat piirkondlikku eelistust on raske esile tuua (puudub Eesti idaservas ja on haruldane saartel) – kaardipilt näitab laia vööti lõunast põhja suunas läbi Eesti keskosa ja ka läänerannik on hästi kaetud. Motiivi tihe esindatus Kagu-Eestis lubab eeldada, et pühakunimega seostuv võtme- hoidja-lugu on tuttav ka lätlastele – nõnda see tõepoolest on, nt Aluksne e Marienburgi Maarja kiriku, Riia Martini kiriku jpt puhul (vt nt Kalniņa 2001: 22, 34, 39, 40).

Muistendeid lugedes võib tähele panna, et sageli on rõhutatud ohvri staatust. Mõnikord on juttu vabatahtlikust, kes asub kiriku võtmeid hoidma, sagedamini aga antakse sisu edasi vägivaldse tonaalsusega – ohver on väevõimuga kinni võetud, vahel enne purju joodetud või on temalt kavalusega välja meelitatud lubadus kirikut valvama hakata. Ohver võib olla esimene juhuslik vastutuliija, vanatüdruk, aga ka süütu neu/noormees või noid. Võimalik on teo tõlgendamine süüdlase karistamisena.

Tartus elanud Maie-nimeline ohvitseriproua. See pidanud salanõu riigi vasta või eksinud ta riigi vasta. Selle süü eest mõistetud ta surma. Mai toodud Põlva ja müüritud kirikusse. Talle jäetud suu juurde väike avaus, mille läbi teda söödetud. (E 8° XIII, 3 (1) < Tartu – Matthias Johann Eisen < Maiste, B. Graatz (1933))

Peetri kiriku müüri sisse, kui kirikut ehitatud, pandud kolmeteistaastane poisike. Üks naine annud oma poja. See pidi nii vana olema, kui Jeesus oli... Igal kirikul pidi üks inimene sees olema, muidu ei püsinud kirikud püsti.

Poisi jaoks jäetud kõrgele üks auk müüri sisse, sinna servale pandud talle leiba ja vett. Kuni siis ühel päeval see olnud alles, siis saadud aru, et poiss surnud on. Siis müüritud auk kinni. See on rahva jutt, ja nii on see ka kindlasti olnud. (KKI 38, 527/8 (8) < Peetri khk – Loreida Raudsep < Miralda Altsoo, 51 a (1965))

Nigula peakiriku kohta on Hunnius 1866. a rahva suust kuulnud traditsiooni kirikukroonikasse üles

kirjutanud. See on üldiselt tuttav veel tänapäev. Nigula kiriku ehitamise ajal ei olevat müürid püsima jäänud, vaid langenud ikka kokku. Siis öeldud ehitajatele, et need enne ei jäävatki üles, kui üks inimene elusalt sisse müüritakse. Ehitajad kutsunud siis inimesed kokku ja küsinud, kes tahaks kiriku võtmeid kanda – see astugu sisse, sest võtmed olla säääl. Keegi pole julgenud. Viimaks läinud üks talupoeg Vastu alalt – suur joodik, kes ka sel korral olnud purjus, ta nimi olnud Nigulas. Ehitajad haaranud ta kinni ja müürinud sisse. Ainult pea kohta jäetud auk. Praegu olevat see pragu altari taga välisseinas näha. Siis jäänud müürid püsima ja sellest ajast hakatud kirikut ja selle järele ka kihelkonda Nigula nime järgi kutsuma, seni olnud see Maum või Maholm. [...] (EKLA, f 199, m 49, l 58–59 < Viru-Nigula khk – H. J. Kõrge < Aleksander Abroi (1931))

Võtmehoidjaks sobivad nii mehed kui naised, kuigi tavateadvuses on vast enamgi juurdunud romantilise hõnguga kliše sisseümüüritud naisterahvast või süütust tütarlapsest – see rakendub isegi meespühakutele pühendatud kirikute puhul (nt Hanila Pauluse kirik).

KÜNDJA KIRIKUMÜÜRIS

Huvipakkuva erijoonena on Põhja- ja Lääne-Eestis mõnes (praegu teada-olevate andmete järgi seitsmes) kihelkonnas mainitud künnimehe (ka ikkega härja) sisseümüürimist kirikusse – seda on küllalt palju, et mitte pidada nähtust juhuslikuks. Niisugused teisendid on teada Martna, Kirbla, Lääne-Nigula, Järva-Madise, Viru-Nigula ja Viru-Jaagupi kihelkondadest. Kündjatena esinevad Mart, Nigulas (ka Kirblas), Madis, Jaagup, Jüris aga põllutöölisena (kündmist nimetamata) koguni kolm Jüri. Viru-Nigula näites meelitatakse teomeest mõisaorjusest vabastamisega.

Kuida Nigula kerik nime sai: minu sündimise kohas “Pikkapellus” teenis sulane Jüri Paadik. See rääkis mulle seda lugu. Uue keriku müürid old jo mehekorgused, kui ehitajale tuld meele, et kerikul nime ei olegi. – Vasta moisa pellul kündand teomees Nigulas. Mendud sene juure ja öeldu, et sul raske

Foto 4. Martna kiriku torn kiviristiga (M.-A. Remmel, 2012).

kündada. Tule, meie anname kiriku votmed sinu kätte, saad orjusest vabast. Mees lähend ühes. Antud küll votmed, aga müüritud mees ühes votmetega müüri sisse, ainult pisike auk jäetud pää kohale. Senes saandki kirik oma nime, – auk on aga praega järel põhjapoolses müüris. (ERA II 216, 201/2 (3) < Viru-Nigula khk, Malla v, Villavere k, Niiduvere t < Iila k, Pikapõllu t – Vaike Talu, snd 1925 < isa August Talu, 56 a (1939))

Kirikumuistendid näivad toetavat stereotüüpi, et kündmine on meeste töö – tegelikkuses võisid ju künda ka naised, eriti saartel ja rannikul. Kündja sissemüürimist on sobitatud vaid meespühakuile pühitsetud kirikutega. Silmapaistva näitena võib esile tuua Martna, kus kõnealune lugu on kihelkonna üks populaarsemaid kirikumuistendeid. Paljud jutustajad teavad nimetada tunnismärke, mis loo õigsust tõestavat, nt kujutised kiriku vapol, kivirist seinal vms. Martna kirikus on ilmselt tõepoolest tegemist olnud mingi visuaalse “tõendusmaterjaliga”, mis rahvajuttudele hoogu

juurde andis. Kultuuriloolane Heino Gustavson mainib, et Martnas räägiti Mardi mälestuseks paigaldatud raidkivist, millel olevat kujutatud vaol astuvaid künnihärgi, Mart nende taga (Gustavson 2007: 147). Tõenäoliselt toetub ta Eiseni rahvaluulekogust pärit tekstile, mis on sealt kandist üks vanemaid teadaolevaid selle muistenditüübi kirjapanekuid:

Martna kirikus on üks vapp, mille peal mees kahe härjaga künnab. Rahvas teab sellest vappist järel-tulevad rääkida. Kui Martna kirikud oli ehitatud, siis ei tahtnud töö iial edeneda, sest mis päeval ehitati, see öösel maha kisti. Viimaks oli ehitusmeistrile öösel ilmutud, et kirikud muidu üles ei või ehitada, kui peab saama üks elav inimene elusalt kiriku müüri sisse müüritud. Teisel päeval kündnud seal ligidal üks mees härgadega – selle mehe tarinud kiriku ehitajad kinni ja müürinud elavalt kiriku müüri sisse. Mehe nimi oli Mart olnud, selle pärast kannab kirik Martna kiriku nime. Mehe küljeluud paistavad praegu veel altari taga müüri seest välja. (E 24615/6 < Martna khk – Joann Prooses (1896))

Ajaloolist tõde otsides arvab Gustavson, et seose aluseks oli Keskvere mõisnike aadlivapp, millel võib näha kahte otse vahtivat härjapead ning nende vahel joont, mida võidi künnivaona tõlgendada. Nagu omal ajal tavaks, võis vapi kohal manusena seista inimkuju või -pea. Ilmselt peab ta silmas Ruckteschellide vappi (vt Saare 2006: 153). Praegu seda Martna kirikus igatahes ei leidu.³ Gustavsoni oletuse kohaselt kadus vapp kirikust aastatel 1861–1866 väldanud suure remondi aegu. Härja kujutisele kirikus paiknenud mõisnikuvapil viitab kirikumuistendi kõrval ka üks Haeska Lantratist (mõisnik Hannibal von Wartmannist) rääkiv pajatus.⁴

³ Juhan Kilumetsa suulise teate kohaselt autorile 2007. aasta kevadel.

⁴ [...] "Kord peolt kodu sõites juhtunud härraga äpardus, kolm paari härgasi muutunud õige peruks parmude käes ja pannud jooksu, ühtlasi kukkunud sõitjad ree pealt maha ja otse lelapõõsasse. Selle mälestuseks lasknud ta koha aiaga ära piirata, kuhu ei tohtinud keegi peale astuda peale tema. Ja need härjad, kes tema maha pillutasid, neist lasknud pildi maalida ja pildi Martna kiriku seinale panna. Praegust seisab ta pilt ühes teiste mõisnikkude vappidega kiriku kabelis nurkas." (ERA II 137, 323/36 (1) < Martna khk, Haeska k, Laaso t – August Isberg < isa Priidu Isberg, snd 1876 (1936))

Martna näide veenab, et lugu kohaneb ja kinnistub pärimuses paremini, kui seda õnnestub siduda kohapealse visuaalse asitõendiga. Kuigi vappi enam nähtaval kohal ei ole, olid 20. sajandi lõpulgi Mardi sisse-müürimisest teadlikud paljud inimesed. Vapi asemel on tuge leitud kiviristist. Hulganisti teisendeid on kirja saanud 1996. aastal folkloristide Martna kihelkonna ekspeditsioonil, kus üks jutuvestja kõrvutas muistendit koguni toona ülipopulaarse TV-seriaaliga “Metsik roos”.

HM: Martna kirikut hakati ehitama, seda on ehitatud midagi seitse korda. Ikka müür kukkus sisse.

Ja hiljem siis võeti kinni üks mees, kes kündis härgadega. Ja võeti kinni ja selle nimi oli Mart olnd. Ja see müüriti hinge pärast, müüriti sinna müüri sisse. Niisama kui oli seal filmis Rosa, kui mäletate.

Ja siis müüriti see sinna sisse ja see suri sinna ära ja. Ja see on võibolla praegu seal sees. Ja sellest sai [kirik] selle nime Martna. Ja see Mart on selle mehe nimi. Ja müür jäi püsti ja selle...

EV: Peale seda jäi püsti ja?

HM: Jah, ja on ta praegu püsti ja kõik on tipp-topp.

(ERA, DAT 80 (87) < Martna khk, Haeska k, Pärtsauna t – Ell Vahtramäe < Helmi Merimägi, snd 1917 (1996))

See, mis Martna kiriku juures on üks kivirist, sinna on elusalt maetud üks mees. See old mõisa aegas. Üks Mart oli seal künnud ja lastud kinni võtta ja müüritud elusalt sinna sisse. See oli kiriku ehitamise aegas, seal müüri sees on see koht, suur kivirist on peale raiutud. Kas sa ei ole teda vaatamas käind? No mispärast ta pandi – see oli orjaaeg, mõisnik võis siis suga teha, mis tahtis. (EFA I 15, 20 (44) < Martna khk, Haeska k – Ell Vahtramäe < Eerika Veide (Vendt), snd 1916; Eduard Veide, snd 1910 (1996))

*Foto 5. Rist Martna kiriku seinas
(M.-A. Remmel, 2012).*

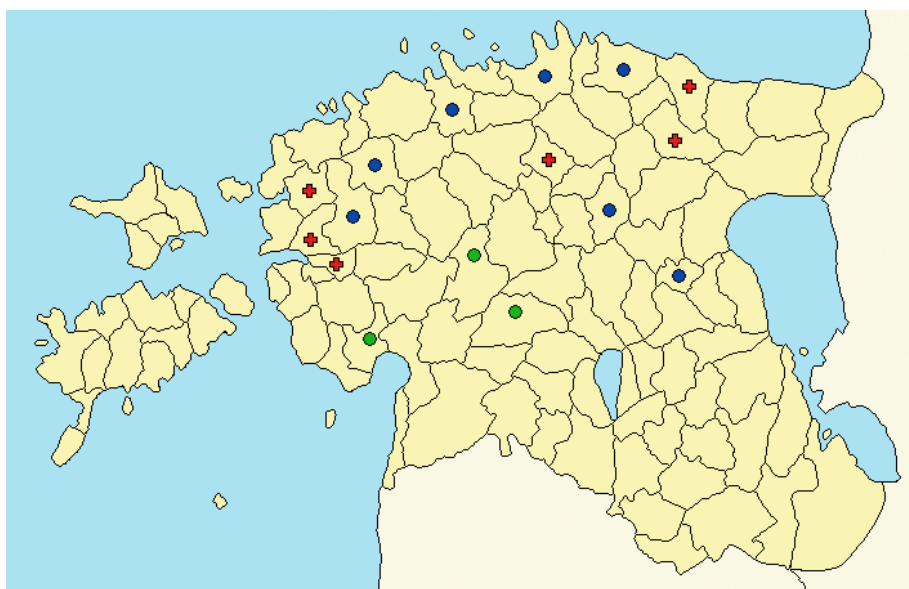
Üks peavoolust erinev uuemaaegne Martna tekst vihjab siiski mitte Mardi, vaid tütarlapse sisse müürimisele: uskumuse kohaselt pidi laua-kirikus minestama see inimene, kes on sama verd kui see tüdruk, “kes on sinna sisse maetud” (ERA, DAT 72 (54) < Martna khk, Keskvere k, Karingi t – Anu Korb < Alma Söderholm (snd Lillep), snd 1918 (1996)).

Mõnel juhul mainitakse võtmehoidja kündja-rolli pelgalt ühes konkreetse kiriku kohta käivas arhiivitekstis, samal ajal on käibel olnud ka teisi variante (nt nõid Viru-Nigulas).

KÜNNITEEMA SEOS RÄNDAVATE JÄRVEDE, HIITE JA KIVIDEGA

Kündja kirikumüüris pole aga ilmselgelt aadlivapist või muust visuaalsest inspiratsiooni ammutav lokaalne erand, vaid laiemalt Põhja-Eestile tunnuslik erijoon. Seda lubab väita tõdemus, et künnitemaatika esineb Eesti kaguosast sagedamini teisteski Põhja-Eesti kohamuistendites, mis enamjaolt seostuvad looduslike pühapaikadega (nt rändavad järved ja hiied, hiiu visatud või taevast kukkunud kivid). See on ka ala, kus tuntakse rahvaomaselt sõna “hiis” pühapaiga tähenduses, ning mille piires paikneb üle pooleteise tuhande lohukivi. Rändavatest järvedest on räägitud mitmel pool üle maa, kuid motiivistikus võib siiski märgata piirkondlike variatsioone. Järve lahkumise põhjusteks on enamasti mingi tabu rikkumine, tihtipeale on ka maandumispaigaga (ehkki varjatumal kujul) seotud samalaadsed asjaolud.

Põhja-Eestist üles kirjutatud rännujuttude episoodides paistavad järvepõhjust adrakured, samuti on tuntud motiiv, kus järv matab enda alla põllule jäetud sahad ja äkked (Haljala, Kuusalu, Jüri khk). Taevalaotust

Joonis 1. Kündjad kirikumüüris (märgitud ristiga) ning järve või hiie alla jäänud künnimehed ja/või sahad-adrad (märgitud sinise või rohelise ringiga).

pidi pilvena rändavad järved on mõnelgi pool pärimuse kohaselt sel moel uputanud põllul töötanud kündjad koos atrade, härgade või hobustega. Vahetult enne võib ülevalt kosta hoiatav hüüd (vt ka Eller 1994). Nii-sugune süžee seostub nt Koeru Väinjärvega (E, StK 27, 93 (3)) ning Uljaste järvega Viru-Nigula kihelkonnas (ERA II 216, 114/5 (3)).

Samalaadne järverännumuistend kuulub paljudes teisendites väljendatuna ka Tallinna külje all paikneva Ülemiste järve juurde – sarnast versiooni olen isegi kuulnud oma peres isa helisalvestuse vahendusel vanatädilt, kellele oli rääkinud seda tema isa, põline Jüri kihelkonna elanik (vt Remmel 2011: 19).

Ülemiste järve jutt oli sedaviisi. Muidu räägitakse, et Ülemiste järv tuli Linda nutust, aga minu isa rääkis niiviisi, et seal Ülemiste järve kohal olid enne ju selle Mõigu külameeste, Mõigu küla põllud. Ja ükskord, ma ei tea, kas see oli siis kevadise künni ajal või oli see sügise rukkitegemise ajal, korraga sealt, mitte mere poolt, ta ütles ikka lõuna poolt, oli tuld nisukene suur vägev must pilv, kohe niikui suur sammas old, ja ikka mida ligemale saand, oli kuulda suure kohinaga ja kohinaga, ja need nüüd tegivad seal tööd ja kündsivad seal, ja vili old seal – eks see old siis ikka seemendamise ajal – ja vili old kottidega välja toodud ja – enne künti ju härgadega ja härjad kündsivad seal, sahad old kõik, ja siis kui see old juba senna nende ligemale saand, siis oli jüsku hüitud sealt ülevalt pilvest, et: “Eest ära, meri tuleb!” Ja need mehed on pannud jooksmas ja muidugi sealt härjad iketest lahti võtnud ja nied ka ajand ära, aga muist jäänd ikka senna sisse, aga nied vankred nende viljadega ja need on kõik senna uppund. Ja kui senna kohta on saanud, kus nüüd on järv, siis on tuld ülevalt pilvest üks igavene mailma suur loik senna vett maha ja sellest on siis see Ülemiste järv tulnud, aga see on ikka vanal ajal üsna olnud. Vat seda mu isa rääkis. Järve sünd olnd niisugune. Et senna siis ikka härgasi uppund ära, aga need viljakotid ja vankrid ja mis seal hobused olid, vist ikka senna jäänd ja muist loomasi sealt välja ujund. (Jüri khk, Rae v, Vaskjala k, Raudsepa t – Jaan Remmel < Helene Remmel, snd 1886 (1974))

Foto 6. Linda kivi Ülemiste järves (J. Remmel, 2005).

Järgmine, kristliku tähenduskihiga tekst tõlgendab kündja järve alla jäämist karistusena pühal kirikuajal töötamise eest. Üsna kindlalt võib järve-sidusat erisisulist pärimust aluseks võttes väita, et Ülemiste ja selle ümbrus on olnud kaugemas minevikus püha ala. Järve läheduses on teada sellised toponüümid nagu Pühapaju oja, Pühamägi, samuti asub seal mitmesuguseid muistiseid, sh lohukive. (Remmel 2011: 16)

Olnud ilus päikesepaisteline pühapäeva hommik. Kiriku-kellad kutsunud rahvast palvele. Ülemiste talu peremees rakendanud seitse härga äkke ette ning läinud põldu kündma. Suur valge pilv kerkinud taeva kohale ja muutunud ikka suuremaks. Kui mees saanud seitse vagu aetud, vajunud ta ühes äkke ja seitsme härjaga maa sisse, suur valge pilv langenud maa peale. Ja sinna, kus enne olnud ilusad põllud, tekkinud suur sügav järv – Ülemiste – seitse versta pikk. (ERA II 32, 304 (4) < Tallinn – Meeri Lauk (1930))

*Foto 7. Ülemiste järv (E. Aarne, 1959).
ERA, Foto 5254*

Põllu asemel võib niisugustes juttudes olla teinekord ka heinamaa heinalistega. Samamoodi on saabuv järv uputanud ka marjulisi, karjaseid ning pulmarahvast, kuid sel puhul on tavaliselt tegemist otsesõnu normirikkujate karistusega – tegelased on vael ajal vales kohas vms. Lisaks paigale jääb kõlama püha ajahetke tabulisus.

Mitmes seoses mainitud rändveekogu on Kahala järv Kuusalu kihelkonnas. Mõnes teisendis on juttu, nagu oleks ta enne äraminekut asunud Maardus (Liivakandi järv ongi Maardu järv). Ilmselt ei ole tähtsusetu asjaolu, et Maardu järve lähistel paikneb hiiekoht.

Kahala järve tulemine

Liivakandil, Jõelähtme kihelkonnas olnud vanasti kaks järve. Sellest järvest, mis hiljuti kuivaks lasti, olnud all mere pool teine järv. Ülemine järv saatnud oma sodi vee alumisesse järve. Selle üle pahandanud alumine järv ja nurisenud: “Miks sa oma sitta minu silmile ajad!” Ülemine järv olnud uhke ja vastanud alati: “Mine eest ära!” Alumine järv vihastanud, tõusnud üles ja läinud minema. Uuri küla all, Kuusalu kihelkonnas, kündnud mehed väljal. Korraga näinud nad suurt musta pilve ja kuulnud nad häält: “Põeke rahvas, põeke rahvas!” Kõik

inimesed põgenenud väljalt ära. Ainult kaks meest jäänud oma sahu korraldama. Liivakandi järv lasknud Uuri küla alla maha ja matnud ka need kaks meest ühes kahe paari härgadega oma alla. Järve hüütakse praegu Kahala järveks. (ERA II 242, 147 (3) < Kuusalu khk, Kiiu vaestemaja – Gustav Vilbaste < Anna Vilistus, 75 a (1940))

Sellest erilisest paigast on põhjust juttu teha veidi pikemalt. Kahala järve ümbrus on äärmiselt muististerikas. Kirdekaldal asub Hiimets ning selle lähistel Alumets – mõlemast on räägitud kui ohvripaigast. Lähikonnas paiknevate kivistkalmete Eesti kontekstis ainulaadne arvukus kõneleb sellest, et sinna maeti ilmselt ka kaugematelt aladelt toodud väarikamaid

*Foto 8. Hiimetsast vette kukkunud kuusetüvi Kahala järves
(M.-A. Remmel, 2014).*

surunud. Pronksi- ja eelrooma rauaajal (1800 eKr – 50 pKr) rajatud kalmetelt avanes vaade järvele, mis on arheoloogi arvates olnud sakraalse tähendusega. (Vedru 2010: 60–61) Järve ümbrusest on leitud viis lohukivi. Tähelepanu väärivaiks muististeks on kivikirstkalmete juurest avastatud põllukivihunnikud, mis pärinevad viikingiajast (800–1050 pKr) ja muinasaja lõpust. Seega on sakraalne maastik muudetud hiljem põlluharimisega profaanseks (samas: 56). Ka Valter Lang kirjutab, et “kalmete ümbrus oli eraldatud ja püha, seal ei saanud teha põldu. Nii kestis see kuni viikingiajani, mil ilmselt leidsid aset suured muutused usundis. Nende muutuste ühe tulemusena lõppes hoolitsus paljude vanade kalmete eest ning nende ümbrus muudeti argielu tegevusväljaks, kus muuhulgas võis künda ka põldu”. (Lang 2010: 43) Selle tõdemuse juurest liigub mõte taas künnimeeste tähenduslikkusele kindlavormilistes kohamuistendites. Kas on nende roll noil kaugetel mõtte- ja eluviisi pöördeaegadel, vanade tabude ja ka maastikupildi teisenemisperioodil olnud sedavõrd eriline või kaalukas, et jääda kajama põlvest põlve edasiantud juttudes? Või on tegemist pelgalt argiolustikku peegeldava detailiga?

Arheoloogiliste andmete põhjal väidab Gurly Vedru (2010: 60), et “järv võis olla keskne, sakraalse tähendusega objekt kohalikus maastikus” ning “küllap peeti ala pühaks juba enne esimese kalme ehitamist”. Seega toetab tema Kahala piirkonna uurimus siinkirjutaja arvamust, et rännumuistend on märk järve kunagisest pühakspidamisest. Kahala ning mõne teisegi järve puhul on viidatud nt raha ohverdamisele, ka regulaarsele ohvrinõudmisele – nii on interpreteeritud uppumisjuhte. Rändjärvedega seoses on sageli kõneks muudki iseäralikku, seal on nähtud üleloomulikke olendeid vm.

Samalaadseid muistendeid võib leida ka hiiepärimusest. Nagu (pühad) järved, on mõnel pool rännanud ka hiied (Remmel 1998: 26; Viires 1975: 52–53). Küllap pole juhuslik, et näiteks Kastna külas (Vändra khk) matnud “taevast tulnud” hiimägi enda alla põllul kündja koos härgadega. Naine küll hüüdnud talle, et: “Hoia alt, hiis tuleb,” kuid mees seda ei kuulnud ning mägi kukkuski talle peale. Sealt kasvanud välja nüüdne mitmeharuline pärn. (Relve 2003: 157)

Teise versiooni kohaselt jäänud mäe alla ühes künnimehega peaaegu kogu küla.

Lelle vallas Kas[t]na külas Peetrihansu talu lähedal asetseb Hiimägi, mille otsas kasvab pärn, ja teinepool mäe soos Kuldkepi laugas. Nende kohta jutustatakse järgmist.

“Mu isaisa ikka rääkis niisugust juttu, et säääl vanasti olnud kaunis jõukas küla ja selle küla taga soos ka üks mägi. Aga ühel ilusal päeval mägi hakanud ülespoole tulema ja ise hüüdnud: “Eest ära, hiis tuleb!”, aga keegi pole sellest välja teinud ja mägi tulnud ikka edasi ja peaaegu kogu küla jäänud alla. Üks mees just künnud musta härjaga, aga seegi pole eest ära läinud.” [...] (ERA II 225, 200/3 (32) < Vändra khk, Hiiekõnnu al – R. Silman < Erich Siniver (1939)) (vt ka Remmel 1998: 135)

Järgmises tekstis on künnimehe matmisele liidetud rääkiva väikelapse motiiv, mis on tuntud mõnedes järverännujuttudes.

Vanal ajal kündnud mees säääl, kus nüüd on mägi. Ta kündnud adra ja paari halli härjaga. Kündnud hulga aega, tulnud juurde väike laps. Laps märganud peade kohal pilve, mis oli must, mühisest ja kohisest. Laps hõiskama: “Isa-isa, näe, hiie tuleb,” ja pilv laskunud alla ning sinna tekkiski pilvest mägi. Mäe sisse jäänud mees adra, paari halli härjaga ja lapsega. Kui laps ei oleks hüüdnud, ei oleks ka pilv maha laskunud ja oleks edasi läinud. Ja mägi sai endale nime lapse hüüdmise järele. Nüüd on ta Hiie mägi ja kui ta ühel ilusal päeval taeva poole ei tõuse, jääb igaveseks iluks Kastna küla keskele, kuhu kogub Lelle rahvas tähtsamatel rahvuspühadel, ja kus nii sageli hõiskavad noored. [...] (ERA II 223, 679/83 (2) < Vändra khk, Lelle al, Lelle-Hiiekõnnu koolimaja < Viru-Nigula khk, Kabala – Virve Virkus, Tallinna IV Progümn õpil., snd 1926 < Elsa Hielo, 37 a (1939))

Sisult sarnane, nimeseletusena üles ehitatud lugu olevat juhtunud Suure-Jaani kihelkonnas Vastemõisas, kus kohalt lahkunud järve asemele toovad härjad hiie mäe. Saabuva hiie alla jääb läheduses kündnud Ann, ainus nimepidi nimetatud naissoo esindaja seda tüüpi muistendites. Tegemist on katoliku pühaku nimega, kellele pühitsetud kabel Annemäeks kutsutud ohvripaigal ilmsesti asus. (Eisen 1926: 78)

Muistsele pühapaigale võivad viidata aga ka hiiu visatud või taevast kukkunud rändrahnud. Neid nn viskekive on Eesti maastikul päris ohtralt, sageli on sihitud neid kirikute pihta. Eesmärki pole siiski tabatud ja nii lõsutab iidseid aegu meenutav rahn kusagil karjamaal või teeveeres,

kandes vahel Hiiekivi, vahel Kuradikivi või Kalevipoja kivi nime. Nende kivide seas, mis on pärimuse järgi oma kohale tulnud läbi õhu lennates, leidub mõningaid, mis tõmbavad tähelepanu taas põllutöö tegijatele.

Praegu on Loksa väljadel näha väga suurt kivi. Räägitakse et vanasti oli seal talupoeg kahe härjaga kündnud, ja kivi langend taevast mehele ja ärgade peale ning matnud need. (ERA II 165, 171 (5) < Kuusalu khk, Kõnnu v – Ülo Lainveer < A. Lainveer (1939))

Viisu külas Lelu talu juures on vana taevast kukkunud kivi; paar ärgi ja mees on sinna alla jäänud. Taevast tulnd kivi ja kukkund peale. Süüd ei tea midagi, mispärast kukkund. Mailma suur kivi, aga pikne on teda kolm korda lõhki lõõnud. Arvasid, et kuld- ja õbeasju on sinna alla peidetud, ega ta muidu pihta lõõnud. See on seal praegu alles. (KKI 38, 217/8 (2) < Koeru khk, invaliididekodu < Peetri khk, Kareda v, Esna k – Pille Kippar < Voldemar Rebas, 61 a (1965))

Viimase näite puhul on kindlasti tegemist ohvrikiviga, mida M. J. Eisen andmeil nimetatud ka Taevakiviks, selle ümber kasvanud vanasti seitse pärna (Eisen 1996: 87).

Eesti kaarti vaadates (Joonis 1) asetuvad järve, kivi või hiie alla jäänud kündjaist kõnelevad paigad ning teadaolevad pärimustekstid Pärnu–Narva joonest enamasti ülespoole.

Kuidas interpreteerida kündja ja põlluharimise paigutist rõhutamist Põhja- ja Lääne-Eesti kohamuistendites? Kas võiks rändava järve, hiie või pühakivi alla jäänud või sissemüüritud kündja rollis kajastuda uskumus künnimehe erilisest staatusest (vrd pruutpaar, pulmalised, pühadeaegsed töötajad-taburikkujad, nõiad tegelastena teistes kohajuttudes)? Muistendis rõhulisse positsiooni sattumine viitab eristumisele argisest ja harjumuspärasest. Miks on põllul adraga kündvat meest – sajandeid või isegi aastatuhandeid ilmselt üsna tavalist vaatepilti Eesti põldudel – peetud stereotüüpse vormiga arhailistes rahvajuttudes mainimisväärsaks? Ohvri staatuses kündjad võivad ehk osutada väga ammusele elatusalade muutusega seotud sotsiaalsele või kultuurilisele konfliktile, mille kajad on kristalliseerunud folkloorimotiividena. Vahest kajastub selles regionaalses eripäras võrreldes Kagu-Eestiga maaharimise varasem kujunemine elutähtsaks elatusalaks?

Foto 9. Lelu Suurkivi ehk “taevast kukkunud kivi” Peetri kihelkonnas Vedruka külas (M.-A. Remmel, 2003).

Kirikumuistendid peegeldavad omal moel eelkristlikku maailma – olid ju kirikud kunagi kultuuri- ja maastikupildis uus nähtus, millele otsiti seletusi-põhjendusi varasemast maailmapildist pärit mõistearsenali ja kujundikeele abil. Juba Soome uurijad on välja toonud, et kirikumuistendid annavad mingil viisil edasi ristiusueelseid tõekspidamisi ning olustikku (vrd nt Jauhiainen 1994: 176–177; Rausmaa 1994). Nagu eelpoolgi selgus, on kirikutel mitut laadi seosed olemas ka looduslike pühapaikadega – seda nii asukoha kui pärimusmotiivide tasandil. Maa on ikka üks ja seesama ning selle harijad on aja jooksul pidanud suhetuma mõlematega. Kirikusse sissemüürimine tundub olevat euroopaliku taustaga lugu, loodusobjekti ränd aga pigem läänemeresoomeline või isegi eht-eestipärane muistend (vt Masing 1995: 174). Ühes arhiivitekstis, milles räägitakse Paistu kirikuseinast leitud oletatava ehitusohvri luudest, tuleb esile koguja hinnang: “arvatavasti on see sakste ebausuga seotud, vanadel eestlastel ei kuule sarnaseid kombeid olevat” (E 49341 < Otepää khk, Vidrike – P. Lensin (1914)).

Seda hetke või perioodi, mil eelkristlikud süžeed kohandusid võimsate massiivsete kivikirikute kui “uue” nähtusega inimkultuuris, on vist võimatu määratleda, ent vähemalt sajand-paar (või rohkemgi) tagasi tundusid nende müürid juba nii iidse, et oli aktsepteeritav seletada nende ehitamist mütolooiliste tegelaste ning uskumuste mängutoomisega. Pealegi ei tekkinud kirikud arvatavasti päris tühjale kohale – küllap tunti tagasihoidlikumaid, muistsetele jumalustele pühendatud sakraalarajatisi looduslikes pühapaikades varemgi.

Kohamuistendeks esinev kündja-motiiv kuulub folkloorse ajaarvamise mõttes nähtavasti müütilisse minevikku – aega, mil järved, hiied ja kivid rändasid ning hiid veel maa peal tegutsesid, loopides kive kirikute ning põlluharijate pihta. Müütilisel minevikul aga on teatavaid kokkupuutepunkte ka ajaloolise ajaga.

HIID JA KÜNDMINE

Põhja- ja Loode-Eesti muistendeks aeg-ajalt vilksatavale künniteemale ning pärimust läbivatele kristluse ning ristiusueelse maailmapildi põimingutele pakuvad mõtlemapanevaid paralleele sissevaated Soome hiiu- ja hiiepärimusse. Kirikutesse sissemüürimise kohta sealt paraku näiteid ei leia, kuid kündmine on teemaks küll, ning mõistagi ka hiid, kelle suhe nii kirikute ja kristlusega kui ka maaharimisega väärib sügavamat tähelepanu, kui seda siinse artikli maht võimaldab.

Soome folklorist Jukka Saarinen (1993: 68) on näitena esile toonud pärimusteksti hiidude suhtest küntud maa ja kündmisega.

Kynnetty maa on maa, jotaa jo on kynnetty, ja siitä maasta on jo hiitet pois hävinneet. Aatra taika luulon mukaan on tuottava malle siunauksen. (Küntud maa on maa, mida on juba küntud, ja sellelt maalt on hiied (hiid) ära kadunud. Ader peaks tooma nõidus-usu (ettekujutuse) järgi maale õnnistuse.) (SKS KRA T. Pasanen 156 a. 1899)

Soome folkloorses mentaliteedis näikse kündmisel olevat kohati “kristlikum” tähendus kui Eestis, hiid kui paganliku aja sümbolid ei saa minna üle küntud ja seeläbi “õnnistatud, pühitsetud” maa. Karjalast on teateid, et ka kalmest pärit kummitused/vaimud ei suuda küntud maad

või põldu ületada.⁵ Samas on nii Põhja-Eestis kui Soomes tuntud muisten-deid kündvatest hiidudest (vt Jauhianen 1999, motiivid N 251, 301, 311 – *jättiläiset* künnavad, teevad ka alet, niidavad, tekitades seeläbi kõrgendikke jm maastikuvorme). Virumaal ja mujalgi Eestis räägitakse siiani Kalevipoja künnivagudest, nt Neeruti mäed Kadrina kihelkonnas (ERA II 216, 515/6 (1a) < Kadrina khk, Undla v, Võduvere k, Sonne t < Kadrina khk, Kadrina v, Neeruti as – Kaljo Viese < Jaan Viese, 46 a (1939)). Küllap annab seesugune folkloori eripalgelisus, kahetisus või vastuoksuski tunnistust järjepidevast maailmapildi ja eluviisi muutumis-protsessist ning rahvajuttude võimest muutustega kohaneda.

Maaviljeluse ja hiidude vastasseisu piltlikustavad Soome pärimuses ka need lood, milles hiiu heidetud kivi sihtmärgiks ei ole tavapäraselt kirik (vt nt Jauhianen 1994), vaid härjaga põldu kündev mees (Jauhianen 1999, motiivid N 3, N 21, N 31). Soomes ja Karjalas, rääkimata Rootsist, on maaviljeluse- ja hiiuteema mõneti ehk tihedamaltki omavahel seotud ning ka kirikud kuuluvad sealsesse poolmüütilisse suurte muutuste aegsesse maastikku. Nii võib olla hobusega kündja koguni hiiulapse mänguasjaks: populaarne on jutt, kus hiiutüdruk toob põlles näha isale künnimehe

⁵ *Sortavalan ja Jaakkiman pitäjien rajalla olevan Poikelus-nimisen järven rannalla on eräs paikka, jota vanhan kansan tarinan mukaan nimitetään nimi-tyksellä Ruumismäki. Nimitys kuuluu johtuvan siitä, että siinä on vanha sodan aikainen kalmisto.*

Paikkaan [...] liittyy seuraava kummitustarina. Kerran eräänä talvipäivän iltana oli Ruumismäen rannasta lähtenyt jään yli tulemaan vastaisella rannalla olevaa taloa olento, joka oli joka askelellaan päästänyt seuraavan äänen “ui, ui”. Haamu oli tullut taloa kohden aivan rantaan asti ja sitten äkkiä kadonnut olemattomiin. Vanhan kansan uskomuksen mukaan sellainen kummitushaamu ei pääse tulemaan kynnetyn maan eli pellon yli. Talossa, jota kohden haamu tuli, oli ollut ainoastaan naisväki kotona ja olivat he olleet kauhuissaan, kun haamu lähestyi taloa jään yli.

(Sortavala ja Jaakkima kihelkonna piiril asuva Poikelusjärvi rannal on üks koht, mida vanarahva jutu järgi kutsutakse nimega Ruumismäki (Surnumägi). Nimi tuleneb kuuldavasti sellest, et seal on vana sõjaaegne kalme.

Paigaga seondub järgmine kummituslugu. Kord ühel talveõhtul oli Ruumis-mäki rannast hakanud üle jää vastasrannal oleva maja poole tulema olend, kes oli igal sammul häälitseenud “ui, ui”. Vaim oli tulnud maja poole üsna kaldani välja ja siis järsku haihtunud. Vanarahva uskumuse kohaselt ei saa selline kummitus minna üle küntud maa või põllu. Majas, mille poole vaim tuli, oli olnud ainult nais-pere kodus ja need olid olnud hirmunud, kui kummitus üle jää majale lähenes.) (SKS KRA. Sortavala. KRK 141. Hyvärinen, J. 334, 335 < Taneli Saikkonen, 64 v., Otsoinen, Alavi)

hobustega, isa aga käsib nad vabaks lasta, sest inimesed pärivat maa pärast hiidusid (samas, N 701–704). See on muistend, mis Oskar Looritsa sõnul evib germaani juturepertuaaris silmapaistvat kohta ning näikse tuttav olevat Baltikumiski, kuuludes nt liivi rahva pärimusse (Loorits 2000: 76). Ka Rootsisis tunti seda üle kogu maa. Muistend väljendab selgelt arusaama, et paganlikud hiid, kes asustasid maad enne inimeste saabumist, ei osanud künda (Klintberg 1986 (1972): 306). Teine muistenditüüp räägib sellest, kuidas hiid istub kirikuharjal ja paikab kingi – talupoeg hobustega on tülikaks niiti takerdunud “sõlmeks”. Eelmainitud süžeesid Eesti hiiu- ja vägilasmuistendite väljaannetest eraldi tüüpidenä ei leia.⁶ Viimati mainituga siiski pisut sarnane on eesti jutt vanapaganast, kes suure puu ladvas istudes pükse paikab (HVM III 1970: 308–309), kuid selles puuduvad nii kirik kui künnimees. Sisult lähedane on ka Võrtsjärve kandiga seostuv tekst, milles kirjeldatakse vanapaganat adrast tehtud nõelaga ning Jõesuu parve kõiega kivitassimisel rebenenud pükse parandamas (E 51295/6 < Nõo khk, Meeri v – A. Ammon < Ernits Kull (1922)).

Ristiusk on maaviljelejate usk, sellest kõnelevad kristlikus retoorikas kasutatavad metafooridki. Samas tunti Läänemere ääres põllundust juba väga kaua aega (enam kui tuhat aastat) varem, kui ristiusk siia jõudis. Kündmise tähendus võiski nii siin- kui sealpool Soome lahte olla pärast ristiusu tulekut ambivalentne: kuigi küntud maa oli kristlikus mõttes püha, õnnistatud maa, kumab rahvausust ka arusaam maa võimalikust “rikkumisest” künniga – vanu pühakohti ju ei tohtinud künda (kalmed, hiied jm).

Vanast oll' usk, et kui kääpaid hakkad kündma, siss tuu peremiiss kavva ei ela, sureb ära. (RKM II 212, 285 (4)
< Põlva khk, Rosma k – Lilia Briedis < August Peterson,
49 a (1966))

Läänemeresoomeline uskumus maassepuutumise tabulisusest, mis on omane olnud vadjalastele, isuritele, soomlastele, liivlastele ning eestlastelegi, tuleb esile veel meie 19.–20. sajandi rahvaluulekogudes, seda nii üldise hoiaku kui ajaliste tabudena. Põllunduse ja karjakasvatusega seostatavad konkreetsemad keelud on tähtsad mitme kristluse-eelsesesse aega tagasiulatuva kevadise kalendripüha puhul, nagu nt alati neljapäevale

⁶ Üks, ilmselt erandlik teade Kullamaa kihelkonnast räägib siiski Suure Tõllu tütrest, kes toob põlles isale mehi näha, mille peale isa ütleb, et need pole mänguasjad (HVM III 1970: 391).

langevad järjestikused ristipäevad (tuule-, linnu-, leheristipäev, ristinelpäev e suur ristipäev) ning setude räüspäev. Lätlased on põllutöökeeldu tundnud kõigil neljapäevadel alates jüripäevale järgnevast ning lõpetades taevaminemispühaga (vt ERk III 1984: 167–168; 171–203). Paul Ariste kirjutab, et vadja rahvakalendri liikuvail maikuu pühail, nn maahinguspäeval (kristliku nimega taevaminemise püha, ristipäev) arvati olevat maa sündinud. Siis ei tohtinud teha ühtki maasse puutuvat tööd, maa pidi puhkama. Keelatud oli künda, külvata, kaevata, samuti midagi maast üles katkuda või midagi maha panna (Ariste 1969: 73). Kui keegi keelust üle astus, peljati looduse poolt karistust. Setudele on hästi tuttavad hoiatusjutud sellest, kuidas räüspäeval põllule minek on põhjustanud vilja hävitavaid rahehoogusid. Seda ennetada püüdes peksis külarahvas sel päeval kündjal adra katki (ERk III 1984: 167). Põllutöödeks sobimatuid päevi võis olla rohkemgi. Eiseni järgi kasvatab neljapäevane künd ja maaharimine söödikud põllule, samuti on Paistu kihelkonnas kirja pandud teade, et neljapäeval külvatud seeme ei kasva hästi ning neljapäeval lõigatud vili ei idane (Eisen 1926: 172).

Võib-olla just selline ürgne ja laialt levinud loodususundiline mõtteviis on vorminud murranguliste kultuurihoovuste tulles eespool käsitletud muistendid. Kas põlluharija sobitus “pühaks” meheks, paslikuks “ohvriks” paremini kui nt sepp, kalur, kütt vm vana ameti esindaja? Või kuulus ta piirilkõndijate hulka, nn riskirühma, kellega võis midagi juhtuda? Võib-olla olid need ammused kündjad tõepoolest kuidagi ohustatud, kui nad tegid midagi, mis rikkus tõenäoliselt mingeid varasemaid tabusid. Ohustatus kajastub veelgi selgemalt järverännujuttudes, kus kündjad ja sahad jäävad järve alla sarnaselt mingit käitumishinnangut eiranud heinaliste, marjuliste, pulmaliste või kirikutäie rahvaga. Sama sõnumit edastavad lood rändavatest hiitest. Suure-Jaani Vastemõisa Annemäega seostuv teisend väljendab selgelt uskumust, et pühail ajal (ja pühail maalapil) põllutöö tegemine on patt, mis väärilb karistust – süüdlase matab mägi enda alla.⁷ Normirikkujal rolli kaudu väljendatakse muistendites paljusid ühiskonnas kesksel kohal olevaid väärtushinnanguid (vrd

⁷ “See mägi on sest nime saanud, et suviste esimese püha Ann kahe valge hobusega äestanud, ja selle patu palgaks on see mägi kaela kukkunud” (H III 14, 604 (5) < Suure-Jaani khk, Vastemõisa v, Vaiassaare t – Aadu Oksenberg (1892)). Annemäele on vanasti tapetud loomast neljapäeviti “värsket” viidud (H II 26, 363 (35) < Suure-Jaani khk – T. Kõstner (1889)).

Foto 10. Kartulipanijad Kahala järve ääres. ERA, Foto 1415

Palmenfelt 1993). Kui mõelda arheoloogide poolt uuritud Kahala järve ümbruse rauaaegsete kalmuküngastega sakraalmaastikule ning selle hilisemale (viikingiaegsele) põlluksmuutmisele, tekib kiusatus toonast künnimeest taburikkujaks pidada küll. Liiga tõsiselt seda oletust aga võtta ei tasu, kuna veelgi vanemaid, kivi- ja pronksiaegseid adrajälgi on leitud ka kalmetealusest pinnasest. Ühe seletusvõimalusena pakub G. Vedru matmispaiga rajamisele eelnenud rituaalset kündi, kuid pigem jääb ta seisukohale, et järveäärses piirkonnas tegeldi maaharimisega juba varasel pronksiajal või kiviajal, enne kalmete ehitamist (Vedru 2010: 59). Kas järve peeti pühaks juba siis ning mida see tollal võis tähendada? Peab arvestama, et tegemist on väga kaugete ning pikaajaliste, järkjärguliste protsessidega, eriti võrreldes ajalõiguga, mille jooksul muistendeid on kirja pandud. Järve laskumist kündjate peale võiks ehk tõlgendada kujundliku, sümbolse karistusena hoiatusmuistendis, mis pidi ilmselt mingil moel kõnetama selle rääkijaid veel 19. sajandil.

Maaharimist või haritud maad ei saa eesti folklooris kuidagi pidada ristiusu tõekspidamisi esindavaks nähtuseks. Ka kirikud sümboliseerivad kristlikku platvormi vaid üksikute muistenditüüpide toel (nt kui hiid/kurat üritab kiviga tabada kirikutorni, nagu see on teada nt Ridala, Martna, Risti, Rapla, Keila, Pühalepa, Tarvastu, Urvaste, Võnnu, Tartu Maarja ja Tallinna Oleviste kiriku puhul, sulgeda pühakoja ust, nagu Muhus ja Kihelkonnal, või kirikut lammutada). Sihtmärgist mööda lennanud viskekivid on mõnelgi juhul tuntud hiie- või ohvrikividena.

Foto 11. Kihelkonna kellatorn ja kirik (M.-A. Remmel, 2013).

Aegade jooksul rahvajuttudesse ladestunud tähenduste ja arusaamade põiminguid ei olegi ilmselt võimalik üksüheselt lahti harutada. Selge on see, et teemad, mis rahvajuttudes kajastuvad, on (olnud) olulised, sotsiaalselt laetud, seostudes keeldude, ohtude, murrangute ja vägivallaga. Põllundus- ja künniteemaga haakub ka Eesti pärimuses tuntud jõhker viljavarga (või muu normirikkuja, enamasti naisterahva) karistus – pea harkadruga mahaküündmine, mille kohta on ohtralt näiteid Viru- ja Harjumaalt, kuid mille täpsem levikupilt vajab veel uurimist.

Kündmisega seoses mainitakse sageli härgi, vahel ka härjaikkeid. Nii Lääne-Eestis kui Lääne- ja Põhja-Soomes (Rausmaa 1994: 180) on ühtemoodi räägitud kaksik- või paarishärgadega kirikukoha valimisest – selles piirkonnas kasutati ka tegelikkuses veoloomade paarisrakendit. Seejuures kestis härgade paarisrakendi tarvitamine sajandeid, püsides kõige kauem Läänemaal (20. sajandi esikümnenditeni). Härgadega kündmise nägemine traditsioonilises igapäevaelus aitas kahtlemata kesta neist jutustavail muistendeilgi, mis pidid mõjuma usutavalt.

Mida aga künniteemat tähtsustavate muistendite regionaalsetest eelistustest järeldada? On ju kündmine selgelt “läänelik”, nii Lääne-Soomes kui Põhja- ja Lääne-Eestis merepoolses areaalis levinud pärimusmotiiv või -teema. Võimalik, et selles kajastub intensiivse künnipõllunduse suur tähtsus elatusalana nii Eesti kui Soome lääneosas juba kaugel muinasajal. Mõlema maa kagupiirkondades on kuni 19. sajandini olulist osa etendanud aletamine. Ei saa välistada, et kündmise motiivi esiletulek läänealade suulises traditsioonis võib ulatuda tagasi juba keskmissse või nooremasse pronksiaega (1300–500 a eKr), mil maaviljelus elatusalana idapiirkondades veel puudus, ja peegeldada üleminekut uuele ning edumeelsele majandamisviisile.

Tahaks väita, et Põhja-Eesti põllumehe eneseteadvus on sügavam ja tugevam, kuid analüüsitud materjal on selleks liiga vähene. Folkloor ei paku ka dateerimisvõimalusi, kuid arheoloogia andmetel hakati Põhja-Eestis põllulappe harima märksa varem kui Lõuna-Eestis. Põhjuseks on rannikualade tihedad kontaktid Muinas-Skandinaaviaga, mille tulemusel jõudsid pronksi- ja varasel rauaajal Põhja-Eestisse ulatuslikud kultuurimõjud, sh varane künnipõllundus (nn kelti põllud) (Lang 2010). Pronksiaja aineiline kultuur jälgendab silmnähtavalt Skandinaavia eeskujusid, samuti nagu maailmapildi olulisi muutusi tõendavad matmiskommete uuendused (surnute põletamine, kivikirstkalmed) ning viljelusmaagiaga seostatav komme teha teatud kividele lohkusid (vt Tvauri 1997: 41). Väikeste lohku dega kivid, mida naabruses leidub ka Skandinaavias ja Lõuna-Soomes, ühendavad Põhja-Eesti ala Läänemere ümbruse kultuuriruumiga. Enamiku meie lohukividest võib dateerida eelrooma rauaaga, 500 eKr – 50 pKr. Tähelepanu vääriv on asjaolu, et need kivid asuvad vanadel põldudel. Arvatavasti jõudis kivilohkude tegemise komme Läänemere idakallastele nooremal pronksiajal või eelrooma rauaajal koos uudse maaharimisviisiga (Tvauri 1997: 41). Andres Tvauri sõnul “ei ole välistatud, et Põhjala kividele muiste tehtud lohud on seotud maa rituaalse viljastamisega” (samas: 43). Lõuna-Skandinaavia pronksiaegsetel, rohkem kui 3000 aasta vanustel kaljujoonistel on koos lohku dega, mis mõnikord markeerivad naise sootunnuseid, kujutatud veel laevu, päikese-rattaid, inimesi ning mehelike sootunnustega kündjaid paarishärgade ja atradega (Tvauri 1997: 41; Burenhult 1988: 116–117). Sedalaadi sümbolika tähistab kaljukunstis, mille hulka lohukividki kuuluvad, maaviljeluse kui perspektiivika elatusala võidukäiku ning annab tunnistust vastavate viljakusmaagiliste rituaalide olemasolust. Skandinaavia suunast puhunud uued tuuled surusid arvatavasti tagaplaanile varasemad uskumused ning käitumisnormid, kuid midagi neist võis sadestuda muistendisse kui

*Foto 12. Kännimees härgadega pronksiaegsel kaljujoonisel
(Burenhult 1988: 116).*

žanri, mis anonüümselt vahendab (ja samas maandab) ühiskonna sotsiaalseid, eetilisi ja religioosseid konflikte (vrd Palmenfelt 1994: 18).

Kui Põhja-Eesti vanimad põllujäänused Saha-Lool Tallinna lähedal pärinevad juba keskmisest pronksiajast (14.–11. saj eKr), ja I aastatuhandest eKr on muinaspõlde leitud mitmelt poolt Eesti rannikupiirkondadest, siis Lõuna-Eestis seevastu muistseid põllujäänuseid seni teada ei ole. Õietolmudiagrammide põhjal on kindlaks tehtud, et püsiv inimõju loodusele hakkas siin avalduma alles I aastatuhande keskpaiku eKr (vt Lang 2007: 95–105; 112–113).

Võib-olla peegeldub muistendites asjaolu, et võrreldes Kagu-Eestiga kujunes adraga maaküundmine Põhja- ja Lääne-Eestis varem tähtsamaks elatusalaks, millest sõltus peatoiduse saamine. Kagu-Eestis toimunud üleminek aleviljeluselt künnipõllundusele võis ehk olla liiga hiline selleks, et muistendite sisu mõjutada.

HIIDUDEST KIRIKUEHITAJAD JA “VASARAPILDUJAD”

Niisiis võib nentida, et kohapärimusse, sh kirikumuistenditesse on lades-
tunud mitmesuguseid kultuurilisi pingeid, murranguaegade kajastusi.
See valdkond peegeldab ka nii või teisiti suurt muutuste aega, mis
siinmail pärast 13. sajandi võõrvallutust valitses. Soome ja Skandinaavia
pärimuses ei ole kirikuisse sissemüüritud inimesi vm ohvreid teadaolevalt
kuigi palju⁸, kirikute rajamise problemaatika tuleb Eestist põhja ja lääne
pool kõneks sageli hiidudest tegelaskujude kaudu. Olgu siin toodud üks
näide Rootsi muistendite kohta Uppsala folklooriarhiivist – see on huvi-
pakkuv selle poolest, et ühendab hiiuteemat sissemüürimisega kombi-
natsioonis, mida Eesti aineses vististi (vähemalt nii otseselt) ei esine.
Samas toimib lugu kihelkonna nime-etümoloogiana samuti nagu paljude
Eesti kirikute puhul. Jutt kõneleb, et Ransbergi kirikus variseb ühe koha
pealt seinal alati krohvi – seletusena järeldatakse, et sellesse kohta on
sisse müüritud hiid nimega Rane.⁹ Mitmed muudki kohanimed tulenevad
rootslaste pärimuses hiiunimedest.

Muistse hiiurahva esindajatega seostuvad mõningad kirikud ka Eestis,
ning seda mitte üksnes kiviviske sihtmärgina. Hiiusidusaid kiriku-
muistendeid lähemalt vaadeldes ilmnevad taas omapärased regionaalsed
erijooned. Riivamisi oli juba juttu hiidude mõneti vastuolulisest vahekor-
rast maaviljelusega. Ka kirikutega on nende suhe kahetine – ühelt poolt
püüavad nad pühakodasid hävitada, teisalt aga räägitakse jutte, kuidas
hiiud/vägilased ise kirikuid rajavad. Siinkohal ei pea ma silmas lõuna-
eestilisi nn vanakurjakirikuid, mis enamasti on vanad kivikalmed, vaid
konkreetseid sakraalehitisi – kihelkonnakirikuid. Näiteks Ridala Maarja-
Magdaleena kiriku olevat kokkutassitud kividest püsti pannud hiidnaine,
kelle sugulussidemetes Skandinaavia hiidudega ei pruugi kahelda. Kiriku-
seinal olevat olnud ka vägeva naise pilt (Gustavson 2007: 68). Järgnevalt
vaatlen põgusalt paari muistendimotiivi, mis on huviäratavad just oma
levikuala poolest.

⁸ Helsingis Soome rahvaluulearhiivi (SKS KRA) kartoteekides ei hakanud
sellist motiivi üldse silma, Rootsis on ehitusohvri teema kirikusidusalt siiski
esindatud: Uppsalas murdekeele- ja rahvaluulearhiivi (DFU) aineses leidis
muistend nt emise ja seitsme põrsa sissemüürimisest. Seevastu hädga
kirikukoha otsimine on laialt tuntud.

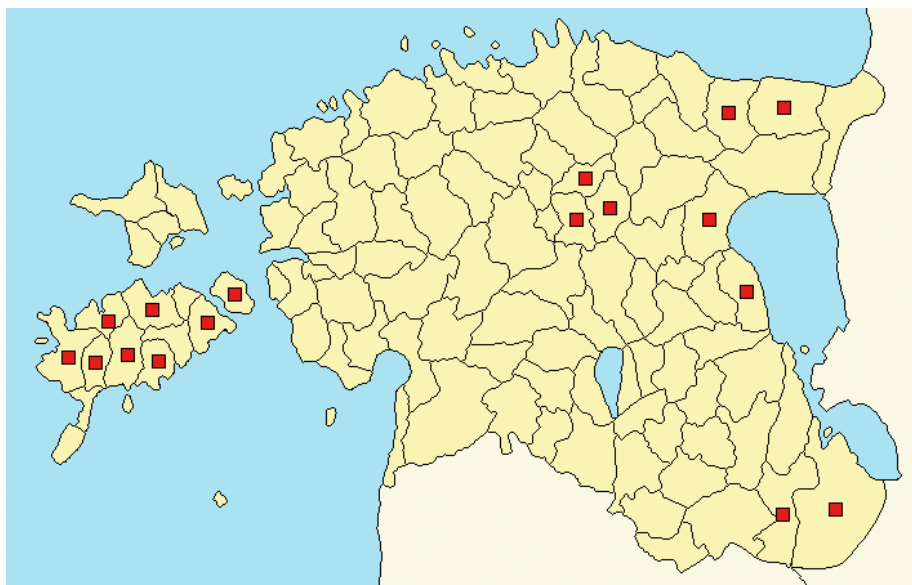
⁹ DFU, Vgl. Ransberg, 16803, s. 1 Sandberg, E.

Foto 13. Ridala Maarja Magdaleena kirik pärineb 13. sajandist (M.-A. Remmel, 2012).

Lugu, kus kaks hiidu ehitavad paralleelselt kahte kirikut, on Eestis noteeritud põhiliselt vaid kolmes piirkonnas, mis asuvad üksteisest üsna kaugel – Saaremaal, Järvamaal ning Ida-Eestis ja Setumaal. Motiiv on skandinaaviapärase, tuntud ka Edela-Soomes ning igati loogiline on selle populaarsus Saaremaal, kus sealsete vanade kirikute (Kaarma, Karja jt) ehitamisega tegelevad üksteise võidu Suur Töll ja ta poeg.

Vana Töll oli Kärjal teind, noor Töll oli Kaarmal teind. Ta tulnd poea kerikud vaatama, et see olnd suurem, tahtand puruks lüüa selle suure kiviga, mis sõnna väljale oli maha kukkund. Poeg oli hakkand tiitsest suuri tuttisi kõrva tegema, piidad või tutid, kudas neid kutsutakse, et ta ei saa ümber lüüa. Lapselt ma ikka kuultsi, vanad inimesed rääksid. (KKI MT 81, 34 < Kaarma khk, Aste k – Mari Must < Anna Undla, 75 a (1950))

Joonis 2. Võidu kirikuid ehitavate hiidude motiivi levik Eestis.

Järvemaalgi ehitavad võidu kirikuid nimedega hiiud nagu Skandinaavias, olgugi et nad on peitunud pühakunimedele taha (Järva-Jaanis Jaan, Peetri kihelkonnas Peeter). Muistend, mis sisaldab hiidudele omast haamri-laenamise motiivi, on teada ka Koeru ja Peetri kiriku korraga ehitamise kohta (vt Remmel 2004: 176–177). Siin ei ole juttu otseselt hiidudest nagu Saaremaal, ning üleskirjutusi on vähe ja vaid vanema ainese hulgas.

Muistend kahest kirikuehitajast on noteeritud veel Kodaveres (sealse ning Torma kiriku kohta), samuti Ida-Virumaal Lüganuse ja Jõhvi kihelkonnas. Mainitud on ka võidu ehitajate tüllimineku võimalust, mis võis päädida ühe konkurendi surmaga (vrd ka Setu).

Elasivad kaks venda, Mihkel ja Jaan. Need tahivad kaks keriku teha. Jaan sai oma keriku valmis ja siis tahivad tõist keriku viel tiha. Mihkel tahi ühe mää õtsa teha, aga Jaan ei laskend. Siis läksivad riidu ja Jaan tappas Mihkli välja. Sie Mihkli kübar ja mõök vist viel präigu sial Jaani kerikus. Jaan ehitas tõise keriku ikke senna, kuhu tämä tahi. Esimine kerik on Jõhvi kerik,

tõine Lüganuse kerik. (ERA II 215, 509 (15) < Lüganuse khk, Püssi v, Aa as, Aa algkool – Hilda Reintop, Aa algkooli õpil. < Liisa Timusk, 80 a (1939))

Jõhvi kihelkonnas seostub jutt kiriku ja mõisaga. Seega tuleb ilmsiks, et kirik on jututüübis eelkõige tähtis mitte kui püha usukoda, vaid pigem kui suur ja võimu/väge sümboliseeriv kivehitis, mida võib asendada ka mõis või kivilinnus.

Jõhvi kirikut ja Ädise mõisa olevat ehitanud kaks venda. Nendel olevat olnud ühine haamer. Kui ühel vennal olevat haamri tarvis olnud, siis teine visanud teisele, ja nii nad ehitanud. (ERA II 215, 344/5 (9) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Ella Käert, Kohtla algkooli õpil. < Karl Käert, 49 a (1939))

Tugevamini on see jutt esindatud õigeusklikul Setumaal, seostudes Petseri, Pihkva Troitsa ning Irboska kirikutega, samuti Irboska ning isegi Vastseliina linnusega.¹⁰ Ehitajaid nimetatakse siin vägimeesteks, kelle erilist vägevust rõhutatakse mitmel viisil. Ka nn Petseri vägimiist on peetud üheks kirikuehitajaks (HVM II 1963: 317–319).

Irboska om vägimehel tett. Üts vägimiis tek'k Petserit, tööñõ Irboskat. Ütstõõsõlõ hiidi' vasarat. Irboskah om mitu kerikut. Üts vägimiis tek'k Saharimäele kerikut, tööñõ Gorodissa. Üle järve hiidi' vasarat. Nigu visas Gorodissast Saharimäele, tappu Saharimäe meistri ar'. Kerik vaiju maa sisse. Inne tuu Gorodis kerigu ehitäjä sai üle Mõla järve astu'. Ku ar' tap'p tõõsõ, naksi jala' ar' hämmümä üle minneh. (ERA II 209, 280 (4) < Setumaa, Vilo v, Radaja k – Ello Kirss < Kriisa Veliste, snd 1861 (1939))

¹⁰ ERA, MD 321 (14) < Setumaa, Meremäe v, Obinitza k, Kirsi t < Rokina k, Lõhmuse t – Eda Pomozi, Helen Kästik < Paul Nurm, snd 1946; Henn Küppar, Nikolai Kann (2004)

Petseri kloostri ehitamine

Elas kaks kangelast, üks oli Petseris, teine Vastselinnas. Rahvas kõneleb, et nad olid väga kõvad mehed. Nad ehtasid suuri maju. See, kes Petseris elas, ehtas Petseri kloostri. Teine, kes Vahtselinnas elas, Vastseliina. Ehitus oli järgmine: neil oli üks haamer, mida pildusid üksteisele. Kui ühele oli vaja, siis ta hüüdis: “Anna haamer.” Teine viskas haamri teise kätte. Kes Petseris elas, sellel oli nii suur kannipuu, et nüüd inimene ei jõua otsagi tõsta üles. [...] (ERA II 248, 563/5 (5) < Setumaa – Vladimir Ehaste, Obinitsa algkooli õpil. (1939))

Setumaal on vana hiiumuistend lõimitud õigeusklikku süsteemi, kiriku-ehitajatele on omistatud pühamehe võimeid (nt kuiva jalaga üle vee kõndimine) ning jutustajad on oma interpretatsioonides religioossemad (või kristlikumad) kui Eestis. Näiteks üks jutustaja ütleb, et (jumala) “hõng” viis haamri läbi õhu.

Foto 14. Petseri kloostri välismüür ja peaingel Miikaeli kirik (M.-A. Remmel, 2016).

Ku Petseri mastõrat tetti, mi vanaimä kynõli, et inne olli valu suurõ' mõtsa' ja oro' ja pedäjä'. Ja kar'usõ' löüse' pühasekese orost. Tiiä-i ku suur timä oll. A tuu pühäne oll Kiiovast taaha tulnu. Tä oll läbi maa paenu', selle kyik läbi maa lätsi oosõ' Kiiova liina, ku naati kerikut ehitämä. Ku naid müüre naati tegemä, syss üüse kasvi kõ katõvõrra mano. Tiiät, ku suurõ' na' müürü' omma', õgas naid jõvva-as inemise' tetä. Ku suurt vasarat oll vaija, syss kõ Pihkvast visati vassar. Tuu hynguga tull, ka nigu no'ki traatõ pite syna' juuskva' ja nigu naid luhilaivu veetäs üles. (ERA II 194, 395 (1) < Setumaa, Vilo v, Vilo k < Ungavitsa k – Ello Kirss < Ann Pääsläne, snd 1863 (1938))

Siiski on selle “lääneliku” muistendi kodunemine setude asualal ja seostumine ortodoksi kirikutega üksjagu üllatav, samas kui mõned teised Eestis üldlevinud süžeed siin kanda pole kinnitanud.

Foto 15. Petseri kloostri müür idasuunda osutava versta-postiga (M.-A. Remmel, 2016).

Kaardipildile tuleb põhjendust otsida sidemetest Skandinaaviaga. Skandinaavia kontaktide mõju Saaremaale kui Eesti läänepoolseimale maakonnale peegeldub saarlaste rikkalikus Suure Tõllu pärimuses ning muuski saarte ja Lääne-Eesti folklooris. Setumaale (ja Ida-Eestisse) võis hiidudest kirikuehitajate vasaraloopimise muistend jõuda ilmselt juba enam kui tuhat aastat tagasi tänu viikingiaegsele kaubateele mööda merd ja Narva jõge. Heiki Valgu sõnul ilmnevad Setumaa arheoloogilises materjalis kontaktid Skandinaavia-sidusa Läänemere-ruumiga juba vanemal rauaajal, sealjuures mujale Peipsi järve läänerrannikule jälgi jätmata, andes endast märku esmakordselt ajaarvamise vahetuse paiku (Valk 2011: 39–40).

Järvamaale on jutt kahest hiiust-kirikuehitajast tõenäoliselt jõudnud teisel viisil kui Saare- või Setumaale. Sama motiivi tundus Järvamaa (Koeru, Peetri, Järva-Jaani) keskaegsete kirikute puhul võib viidata sellele, et nende ehitajaiks olid Gotlandi meistrid. Kunstiajaloolane Kersti Markus (1999: 153–169) on osutanud nende kahe piirkonna kirikute silmapaistvatele arhitektuurilistele ühisjoontele. Pole võimatu, et võõramaised ehitajad andsid oma panuse koduste kirikumuistendite levitamisse Eesti pinnal.

LÕPETUSEKS

Kohamuistendid, sh nii rahvusvahelise levikuga kirikumuistendid kui ka looduslikke pühapaiku puudutavad animistlikud lood, on keerukas, stereotüüpset ja eripärast mitmel moel ühendav narratiivikogum. Kui oleme harjunud pidama suurehitistega seonduvat pigem võõrastelt ülevõetuks ning looduslike paikadega seonduvat rohkem omaks, siis sügavamale vaadates selgub, et neil kahel valdkonnal on ka tähelepanu väärivaid ühisjooni.

Neid seovad mitmesugused ühendusniidid, millel võib olla lokaalne ajalooline taust. Muistendimotiivide levikukaardid on erinevad ning mõtlemapanevad, sundides otsima vastuseid küsimusele: miks just niisugune kaardipilt.

Jutt inimese kirikusse sissemüürimisest on tuntud üle kogu luterliku Eesti ning seostub sageli kristliku nimipühakuga, lähtudes arvatavasti eeskätt saksa traditsioonist. Setumaal on motiiv haruldane, pühakud ei sobitu õigeusklikus maailmapildis sellesse rolli. Kännimehe sissemüürimine muistendis on selgelt põhjaeestiline erijoon, millel võib olla seos selle piirkonna agraarse arengu iseärasustega. Kirikuid hakati Eestis ehitama

küll alles 13. sajandist, kuid nendega seostuvasse jutuvarasse võidi integreerida juba varem käibel olnud pärimuslikke motiive ning hoiakuid, mida muistendi konserveeriv vorm on uuemate probleemikihistuste ja rõhuasetuste all paljude põlvkondade kaupa säilitanud.

Samas areaalis – Põhja- ja Lääne-Eestis – on üles kirjutatud ka muistendeid põllul töötavaid kündjaid ja/või põllutööriistu matvaist järvedest ning kividest. Soome pärimusest leiame märke kündmise seostamisest ristiusuga – küntud maa on kui õnnistatud maa. See ei kõla kokku vanast läänemeresoome loodususust kumava suhtumisega maa (Maaema) pühadusse. Siin ehk on põhjus selles, et Soome jõudis ristiusk varem ning teisi kanaleid mööda kui Eestisse. Kirikupärimuski on Eestis, Soomes ning Rootsis küllaltki eriilmeline.

Muistendid ei dateeri sündmusi ega kombeid. Fakt on see, et mistahes piirkondlikel temaatilistel eripäradel peab olema mingi põhjus. Kündmisest kõnelevate muistendimotiivide regionaalses eelistuses peegeldub tõenäoliselt Põhja-Eesti künnipõllunduse Kagu-Eestist varasem levik ning ehk ka suurem tähtsus elatusalana.

Mitmekihilisest tähenduspektrist inspireerituna tekib kiusatus oletada, et ehk heiastub pärimusmotiividesse salvestatuna kündja kunagine sotsiaalne eristaatus, mis võiks ulatuda tagasi aegadesse, mil künnipõllundus oli veel uus elatusviis. Kündjate roll enamasti just mingit normirikkumist taunivates rännumuistendites lubab seostada nende tekstide sisu rauaajast varasemate kristluse-eelsete tabude ning uskumustega, mille järgi maa on püha (eriti looduslike pühapaikade ja -alade piires, ning võimalik, et mingid ajaperioodid või hetked olid tabulisemad kui teised).

Nii kirikute kui kündmise temaatika kajastub ka hiiumuistendites, mõnevõrra eredamalt joonistuvad need seosed välja Soome ja Skandinaavia folklooris, kuid Põhja-Eesti pärimus pakub samuti asjakohaseid näiteid.

Eestis paeluvad hiidusid ja kirikuid ühendava temaatika puhul tähelepanu luterliku ning õigeuskliku ala erinevused ning mõningad üllatavad sarnasused: nt muistend kahest hiiust, kes ehitavad kahte kirikut ja laevavad haamrit, ei hooli konfessioonipiirist, kuid on levinud “laiguti” ja peamiselt äärealadel – saartel ja Eesti idaosas. Põhjusi tuleb tõenäoliselt otsida suhtlussidemetest skandinaavlastega (kirikuehitajad, kaupmehed jne). Setumaale võis jutusüžee jõuda juba viikingiajal (800–1050 pKr) seoses viikingite retkedega või veel varemgi.

Niisiis on muistendite sisu ja levikut mõjutanud nii looduslikud tingimused ja elatusalade areng kui ka ajaloolised kultuurikontaktid ning murranguperioodidega kaasnevad mentaliteedimuutused.

Mil määral on käsitletud motiivistik säilinud tänapäevases pärimusmaastikus? Kirikumuistendeid mäletatakse kohati veel fragmentidena, kuid järjest enam vahendab (ja nivelleerib) neid trükisõna ning meedia. Sama lugu on ilmselt järverännujuttudega ning hiiuteemaga, mis on kohalikus ümbruses küllaltki haruldaseks jäänud. Lood kirikuehitajatest-vasarapildujatest on Setu- ja Järvamaa elavas traditsioonis peaaegu unustatud. Saaremaal teatakse neid ehk pisut paremini, kuna nad seostuvad kohaliku identiteedisümboli Suure Tõlluga, Skandinaavia hiiude lähedase “sugulasega”. Laias laastus tuleb aga nentida, et klassikaline mütooloogiline motiivistik on kohaliku inimese pärimusmälust ja maailmapildist siiski taandunud.

Siin vaadeldud süžeedest on arvatavasti kõige suuremad püsimeelused sissemüürimislool, kuna see kõnetab mõnevõrra ka tänapäeva inimest. Muistendi elujõulisus sõltub ka visuaalsetest “asitõenditest”.

Rahvajuttude tõlgendamine ja neisse süvenemine ei pruugi viia küll faktiliste tõdedeni, kuid aitab meil ehk paremini näha folkloori minevikulisi kujunemisprotsesse ning mõista muistendesse kodeeritud sõnumeid. Kohapärimuse piirkondlike eripärade jälgimine veenab, et vanadel lugudel on praegugi midagi öelda.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis:

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

ERA, Foto – Eesti Rahvaluule Arhiivi mustvalgete fotode kogu

E, StK – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu

Koobas = Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaas

(<http://galerii.kirmus.ee/koobas/>)

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis:

EKLA, f 199 – Akadeemilise Ajaloo Seltsi stipendiaatide aruanded

- DFU – Institutet för språk och folkminnen: Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala (Keele ja rahvaluule instituudi Uppsala murdekeele- ja rahvaluulearhiiv)
- SKS KRA – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto (Soome Kirjanduse Seltsi Rahvaluule Arhiiv)

KIRJANDUS

- Ariste, Paul 1969. *Vadja rahvakalender*. Tallinn: Valgus.
- Burenhult, Göran 1988. *Länkar till vår forntid – en introduktion i Sveriges arkeologi*. Stockholm.
- Eisen, Matthias Johann 1901. *Kirikute raamat. Rahvajutud meie maa kirikutest ja nende ehitamisest*. Jurjev (Tartu): Hermann.
- Eisen, Matthias Johann 1926. *Eesti mütoloogia IV. Eesti vana usk. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused 21)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eisen, Matthias Johann 1996. *Esivanemate ohverdamised*. Toim. Ülo Tedre. Tallinn: Mats.
- Eller, Inge 1994. *Rändavad loodusobjektid eesti rahvatraditsioonis. Suuline pärimus ja rahvakultuuri piirkondlikud eripärad. Baka-laureusetöö. Käsikiri*. Tartu: Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, etnoloogia õppetool.
- ERk III 1984 = *Eesti rahvakalender III*. Koost. Mall Hiemäe. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Gustavson, Heino 2007. *Lugusid siit ja sealt. Kohamuistendeid kommentaaridega*. Tallinn: Eesti Raamat.
- HVM II 1963 = *Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid II)*. Koost. Eduard Laugaste, Ellen Liiv, Erna Normann. Tartu Riiklik Ülikool, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- HVM III 1970 = *Muistendid vanapaganast. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III)*. Koost. Eduard Laugaste, Ellen Liiv. Tartu Riiklik Ülikool, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jauhiainen, Marjatta 1994. *Kirkon kivitys. – Suomen perinneatlas*. Koost. Matti Sarmela. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s 175–177.

- Jauhiainen, Marjatta 1999. *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit. Tarkistettu ja laajennettu laitos Lauri Simonsuuren teoksesta Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (FF Communications 182)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalniņa, Inta 2001. *Latviešu tautas teikas*. Rīga: Avots.
- Klintberg, Bengt af 1986 (1972). *Svenska folksägnar*. Stockholm: Norstedts.
- Lang, Valter 2007. *The Bronze Age and Early Iron Ages in Estonia. (Estonian Archaeology 3)*. Toim. Margot Laneman. Tartu: Tartu University Press.
- Lang, Valter 2010. Veest, mullast ja kivist Vihasoo-Palmse piirkonna muinasajas. – *Urimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist*. Tallinn, lk 31–46.
- Loorits, Oskar 2000. *Liivi rahva usund IV–V*. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühma väljaanne. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Markus, Kersti 1999. *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Tallinn: Mercur Consulting.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- Palmenfelt, Ulf 1993. On the Understanding of Folk Legends. – *Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek. (NIF Publications 26)*. Copenhagen & Turku: Nordic Institute of Folklore, pp 143–168.
- Palmenfelt, Ulf 1994. *Per Arvid Säves möten med människor och sägner*. Stockholm.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1994. Kirkon paikka. – *Suomen perinneatlas*. Koost. Matti Sarmela. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s 179–180.
- Relve, Hendrik 2003. *Põlispuud*. Tallinn: Koolibri.
- Rommel, Mari-Ann 1998. *Hiie ase. Hiis eesti rahvapärимuses*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rommel, Mari-Ann 2003. Kihelkonnakirikutega seotud rahvajutud Lõuna-Läänemaal (Hanila, Karuse, Lihula, Kirbla, Vigala, Mikhkli, Varbla). – *Viljariik II. Hanila ja Karuse ajaloo radadel*. Hanila, lk 9–26.
- Rommel, Mari-Ann 2004. *Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus*. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rommel, Mari-Ann 2011. *Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast*. Rae Vallavalitsus, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv. Jüri/Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rommel, Mari-Ann 2014. Kirikuhooned Eesti ja Soome kohajuttudes. – *Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26:2)*. Koost. ja toim. Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 171–260.
- Saare, Tiit 2006. *Eesti mõisnike vapid*. Tallinn: Argo.

- Saarinen, Jukka 1993. "Irlannista hiiteen" – Irlannin sí- ja Suomen hiisiperinteen vertailua. – *Etiäinen 2. Entering the Arena. Presenting Celtic Studies in Finland*. Turku, pp 64–84.
- Tvauri, Andres 1997. *Eesti lohukivid. Arheoloogilisi uurimusi I. (Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 9)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–53.
- Valk, Heiki 2011. Setomaa asend ajaloolises ruumis: lisamärkusi kaugema mineviku kohta. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2010*. Tartu, lk 9–46.
- Vedru, Gurly 2010. Kahala järve ümbruse muinasaegne asustus ja maastikukasutus. – *Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist*. Tallinn: Huma, lk 47–62.
- Viires, Ants 1975. *Puud ja inimesed. Puude osast Eesti rahvakultuuris*. Tallinn: Valgus.

Summary

SAINTS, PLOUGHMEN AND HAMMERTHROWERS: SOME REGIONAL PECULIARITIES IN ESTONIAN LOCAL LEGENDS

The article discusses legends related to churches and natural sacred sites through the prism of their characters, attempting to understand the background to some of the motifs that date back to the pre-Christian era, as well as their Finnish and Swedish parallels.

Tales of sacrifice enclosed in church walls, the names of which are derived either from the name of the parish or the patron saint of the church, have been popular all over Estonia. Walling in a ploughman, as occurs in the church legends of some parishes, is a clearly north Estonian peculiarity that can be connected with the specificity of the agrarian development of the region. In the same area legends of lakes and stones, said to have flown to their present locations through the air burying ploughmen and/or agricultural equipment, have also been recorded. Such tales often point to hiis sites and the breaking of bygone taboos. The regional preference for legend motifs concerning ploughmen probably reflects the earlier spread of soil-tilling in north Estonia in comparison with the south east and perhaps its greater importance as a way of making a living. The Scandinavian legend type of giants competing to build churches occurs occasionally in Estonia, mainly on the island of Saaremaa, in the Järvamaa region, in east Estonia and in Setomaa in the south east. The reasons for this pattern are probably to be found in historical contact with Scandinavians (church builders, merchants, etc.). The plot may have reached Setomaa during the Viking era (800–1050 AD) in connection with the Viking voyages, or even earlier. Mythological tales are disappearing from the living tradition, but archival texts offer ample material for study.

KEYWORDS: arable farming, churches, folk calendar, giants, place-lore, sacred sites